

כל מי שמוכן ללמוד מההיסטוריה יפיק מ"הזיות סיפוח" תובנות אקטואליות חשובות

ספרו של חגי ארליך, המספק הצצה סדורה ונוחה לכמה מהאירועים הבולטים שקרו באזורנו במאה ה-20, אינו דן בישראל של ימינו, אבל הנמשל ברור: קשה למצוא בפוליטיקה המודרנית של המזרח התיכון חלומות סיפוח שלא הסתיימו בשפיכות דמים

גיא הורוביץ 04.11.2020 11:30

פסטיבל הנורמליזציה של החודשים האחרונים הדיח מהכותרות הראשיות את התוכנית לסיפוח שטחים בגדה המערבית, שעד לא מזמן ניסה ראש הממשלה להציגה כעובדה מוגמרת. "שלום תמורת שלום", התפאר נתניהו בהישגיו המדיניים, אולם גם מימין וגם משמאל נהנו לחבוט בו עם המסר החלופי: "שלום תמורת ביטול הסיפוח". גם מי שמצרים על דחיית חלום הסיפוח, וגם מי שחשו הקלה כשהכריז שר החוץ של איחוד האמירויות כי ההסכם עם ישראל מסיר אותו מסדר היום, יסכימו כי במציאות הפוליטית הנוכחית אין תוחלת למהלך כזה. אך האם זוהי החמצה היסטורית של הזדמנות חד-פעמית לסיפוח רשמי של השטחים בתמיכת ממשל אמריקאי ידידותי או התחמקות מתאונה היסטורית קולוסאלית? האם עצירת סיפוח רשמי תקל על ישראל להיפטר בעתיד מהשטח הכבוש כשהמאזן הדמוגרפי יבשר על מהפך או שמא מאוחר מדי והנזק כבר בלתי הפיך?

אם יש לקח אחד שלמדו הישראלים על בשרם מאז פרוץ מגפת הקורונה, הרי הוא שישראל מסרבת, או שמא אינה מסוגלת, ללמוד מניסיון של מדינות אחרות. אולי זה האופי הישראלי, אולי זה מזג האוויר, ואולי גם בזה אשם השמאל. הסיטואציה שלנו מיוחדת, אחרת, מורכבת. "אסור להשוות". לא זו בלבד שהניסיון הקולקטיבי של אומות העולם אינו רלוונטי, לידים של רבים, לאתגרים הייחודיים העומדים בפני ישראל, אלא גם כל השוואה או הבאת דוגמה ממדינה זרה נתפשות מייד כעמדה פוליטית לא עניינית. עם זאת, גם מי שלא מעוניין ללמוד מההיסטוריה עשוי למצוא עניין בספר "הזיות סיפוח" מאת חגי ארליך, המאיר זוויות היסטוריות וגיאופוליטיות מרתקות במזרח התיכון של המאה ה-20. מי שמוכן לקבל את קיומם של קווי דמיון בין הדוגמאות שמביא ארליך למקרה הישראלי יוכל להפיק ממנו גם תובנות אקטואליות חשובות.

בספרו החדש, הראשון בסדרת "ישראלים" בעריכת תמר הרמן ועופר שיף, מנסה ארליך להסביר בעברית פשוטה ובהירה מדוע ניסיונות סיפוח אחרים באפריקה ובמזרח התיכון כשלו והביאו לאסונות, זאת בלי לגזור מכך תחזית בנוגע לתוצאות סיפוח ישראלי אפשרי של שטחים ביהודה ושומרון. במקום לעסוק בתיאוריה, הוא עוסק בהיסטוריה. ארליך, פרופסור אמריטוס בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב, לא היה צריך להרחיק בחיפושיו אחר דוגמאות להזיות סיפוח שהתנפצו בפניהם של העמים ושל המנהיגים שקידמו אותן והוציאו אותן לפועל: ממש כאן לידנו, במזרח התיכון, וממש לא מזמן, נסחפו עמים ומדינות אחרי מנהיגים ורעיונות שנראו בני-ביצוע

ומפתים: השתלטות על טריטוריות קרובות, במטרה שתבצר את גבולות המדינה, את ביטחונה ועוצמתה.

"מי שיכול לממש את חלומותיו ואת תקוותיו, מעצב את עתידו", כותב ארליך בפתיח ספרו. "מי שמשכיל להבחין בגבול בין האפשרי לבין הבלתי אפשרי, נותן לעצמו סיכוי. מי שמתעקש על הבלתי אפשרי, נכשל... הכל עניין של גבולות: בין מציאות לבין הזיה, בין חזון מציאותי לבין אשליה. השאלה היא היכן עובר הגבול. לא רק הגבול בין מציאות לבין הזיה, אלא גם קווי גבולות של ממש". ששת פרקי הספר עוסקים בששה מקרים, שבהם לא השכילו המנהיגים להבין בזמן אמת כי הצעד הבא עובר את הגבול: חזון "אחדות עמק הנילוס" של מצרים שנמתח מאמצע המאה ה-19 עד אחרי מלחמת העולם השנייה, חזון "לבנון הגדולה" שהביא להקמתה של לבנון המודרנית בראשית המאה ה-20, חזון המרחב הערבי שאמור היה לכלול את שטחי סוריה, עיראק, סעודיה, עבר-הירדן וארץ ישראל, חזון האיחוד הערבי של גמאל עבד אל-נאצר והזיית "כולה שלי" של הפלסטינים. את ההזייה השישית משאיר ארליך בגדר נמשל: בהקשר הישראלי הוא מסתפק בתיאור התפתחות השאיפות הטריטוריאליות של היהודים בארץ-ישראל ומקנח בהזיית סיפוח קצרת-מועד בסיני, "מלכות ישראל השלישית" של דוד בן-גוריון, הזייה שארכה כמה ימים בתחילת נובמבר 1956 בטרם הסתיימה בקיפול-זנב מהיר.

הרפתקה הרת-אסון אף על פי שהספר הוא חלק מסדרת ספרים בשם "ישראלים" נמנע ארליך במודע מניתוח של חלומות ומהלכי הסיפוח בישראל של יובל השנים מאז מלחמת ששת הימים, ובמקום זאת מפזר לאורך פרקי הספר רמזים בנוגע לקווי הדמיון בינם לתהליכים ואירועים במדינות השכנות. בנקודות ההשקה בין תנועה לאומית הצוברת תאוצה, תחושת עליונות של עם או קבוצה מסוימת ומעטפת דתית כזו או אחרת, כמעט תמיד נמצא מי שינצל את ההזדמנות כדי להוציא את ארצו להרפתקת סיפוח הרת-אסון.

בשביל הקורא שאינו מצוי בנבכי הלאומיות הערבית והמזרח-תיכונית לגוניה, "הזיות סיפוח" הוא ספר מבוא מצוין להיסטוריה המודרנית של האזור. אף על פי שהוא לא מתיימר להקיף את מכלול הפרטים, האירועים והדמויות של התקופה, הוא מאפשר הצצה סדורה ונוחה אל שורשיהם של כמה מהאירועים המשמעותיים ביותר באזורנו במאה ה-20. הבשלת שאיפותיה הטריטוריאליות של מצרים בסודן לכדי עימות חסר-תוחלת מול המערב, שסופו במהפכה צבאית, היא אולי הדוגמה המעניינת מכולן בשעה שהזיית הסיפוח המתמשכת הזו הביאה ליותר מאסון אחד. סודן נכבשה על ידי צבאו של מוחמד עלי פאשא, "אביה של מצרים המודרנית" כבר בראשית המאה ה-19, אך אחיזתה של מצרים בחבל הארץ הגדול כמעט פי שניים משטחה היתה רצופה מכשולים עוד בטרם התגבשה בסודן התנועה הלאומית האנטי-מצרית.

המצרים גורשו מסודן ב-1885 על ידי מוחמד אחמד בן עבדאללה, ה"מהדי" הסודני, אולם הלאומנים המצרים המשיכו לראות בעמק הנילוס "מסגרת לאומית קדושה", ביטלו כלאחר יד את שאיפות הסודנים להגדרה עצמית, וב-60 השנים הבאות דחו כל יוזמה בינלאומית שהכירה במדינה עצמאית בסודן. התנגדותם של המצרים להפרדה בין גורל שתי המדינות הלכה והתעצמה, זאת אף על פי שמצרים עצמה היתה תחת שלטון בריטי והסדר כזה היה מביא ליציאת הבריטים ולהענקת עצמאות למצרים. גישת "הכל או לא כלום" הביאה בסופו של דבר להפלת ממשלתו של אסמאעיל צדקי, ראש הממשלה המצרי הראשון שהיה מוכן לשאת ולתת עם הבריטים על הגדרה מדינית נפרדת למצרים

ולסודן, ולהידרדרות הפוליטית שהסתיימה בכאוס ובמהפכת הקצינים של נאצר ב-1952. מכאן, הדרך לויתור על רעיון הסיפוח ולעצמאות סודן היתה קצרה, אולם המחיר הכלכלי, המדיני, החברתי והצבאי ששילמה מצרים לאורך השנים היה כבד מאוד.

הזיית סיפוח מרתקת נוספת נולדה מתוך חזון "לבנון הגדולה". בדומה לזו המצרית, אם כי באופן מובהק יותר, מקורותיה לא היו דתיים אלא היסטוריים (הלאומנים הלבנוניים ראו את עצמם ממשיכי התרבות הפיניקית), והעיתוי בו התגבשה לרעיון מדיני קונקרטי היה כמעט מושלם מבחינת התמיכה הבינלאומית והמגמות העולמיות לאחר מלחמת העולם הראשונה. "בניגוד לחלוצי הלאומיות המצרית וחזון 'אחדות עמק הנילוס' זכו מבשרי הלבנוניות להגשים את חזונם", כותב ארליך, "היו להם צידוקים היסטוריים מקבילים לאלו של חסידי יצירת מצרים גדולה, אלא שהם, בניגוד למצרים, נמצאו באותה עת בצד הנכון של ההיסטוריה, והדבר אפשר להם להרחיב את גבולותיהם".

הנוצרים המארוניים, שעמדו בחזית המאבק להקמת "לבנון הגדולה" בגבולותיה המוכרים היום, לא הביאו בחשבון את התמורות הדמוגרפיות שעתידות להתחולל במדינה המאוחדת-מפולגת כתוצאה מפערים בקצב הילודה ולאור יציאתם של לבנונים רבים מהמדינה מאז מלחמת האזרחים שפרצה ב-1975. אם במפקד האוכלוסין הרשמי הראשון (והאחרון) בלבנון ב-1932 היוו הנוצרים כ-53 אחוזים מהאוכלוסייה, יותר ממחציתם מארוניים, הרי שכשבעים שנה לאחר מכן ירד, לפי הערכות מ-2006, חלקם של הנוצרים ל-45 אחוזים, והמארוניים, שמנו אז כרבע מאוכלוסיית לבנון, איבדו את מעמדם כקבוצת האוכלוסייה הגדולה ביותר לטובת השיעים.

אזהרת ספוילראמיל אדה, מבכירי הפוליטיקאים המארוניים בשנות ה-30, סבר כי "אם ברצונה של לבנון לשמור על אופייה הנוצרי, אין מנוס מוויתור על שטחים בעלי אוכלוסייה מוסלמית צפופה". ואולם, כדברי ארליך, באופן שאינו זר לקורא הישראלי, "רובם המכריע של המארוניים, כולל הכנסייה, מיאנו להכיר בהשלכות של המצב, ונשארו איתנים בדעתם לשמור על הגבולות הקיימים בכל מחיר". למרות שנות פריחה כלכלית ויציבות פוליטית במשך כ-30 שנים, האתגר הדמוגרפי המשיך לבעבע מתחת לפני השטח עד שהתפרץ כמלחמת אזרחים עקובה מדם שהסתיימה רק בשנות ה-90 ותוצאותיה מלוות את לבנון עד היום. "לבנון הגדולה" שסועה היום מתמיד, ואירועי השנה האחרונה במדינה, בהם המשבר הפוליטי העמוק והפיצוץ בנמל ביירות, מעידים יותר מכל על מחירה של הזיית סיפוח המתעלמת מהמגמות הדמוגרפיות.

גם הזיות הסיפוח הנוספות שסוקר ארליך נראו הגיוניות ושימות בשעתן. "ח'ליפות ערבית של האיסלאם" המכסה את שטחן של סוריה, עיראק, סעודיה, ירדן וארץ-ישראל, שעמדה במוקד המשא ומתן בין הנציב העליון הבריטי במצרים, הנרי מק-מהון, לשריף חוסיין בן עלי, ראש השושלת ההאשמית המלכותית והאמיר של מכה ("תכתובת מק-מהון-חוסיין" מ-1915), כמו גם חזון הרפובליקה הערבית המאוחדת בראשות נאצר בשנות ה-50, הציתו את דמיונם של רבים בעולם הערבי. בשני המקרים עמדו בראש מנהיגים שהיו מוכרים כפרגמטיים — השריף חוסיין, אמן הדיפלומטיה, והגנרל המצרי נאצר, שוויתר בשם האומה המצרית על חזון "אחדות עמק הנילוס" והביא ליציאת הבריטים מארצו. אלא ששני המנהיגים נפלו קורבן לחטא ההיבריסי: חוסיין, שנודע כאבי "המרד הערבי" נגד האימפריה העותמאנית, האמין שמתוקף היותו שליט מכה, עומדים מאחוריו לא רק הבריטים, אלא האומה הערבית כולה, והכריז על עצמו כ"מלך ארצות הערבים"; נאצר נישא על גלי

פופולריות אחרי יציאת הבריטים ממצרים, הלאמת תעלת סואץ ומלחמת סיני, ממנה יצאה מצרים כשידה על העליונה.

את המחיר שילמו שניהם מהר מהצפוי. חוסיין הכריז על עצמו כ"ח'ליפה", מעמד השקול לזה של מייסדי אימפריות ושושלות, והקים עליו את יריבו אבן סעוד, שבמהלך צבאי מהיר כבש את רוב השטחים שמהווים את סעודיה של ימינו והביא ליציאתו של חוסיין לגלות. נאצר הוביל את צבאו למערכה צבאית חסרת תוחלת בתימן ולבסוף נסחף בלחץ סובייטי לעימות עם ישראל, שהביא לכישלון צבאי. נאצר, שבור ומרוסק, מת ב-1970, בגיל 52 בלבד.

"נאצר היה בעיני רבים ערובה לניצחון לאחר דורות של חולשה", מנתח ארליך. הוא היה נואם מוכשר וכריזמטי ושופורתיו המיומנים בעיתונות וברדיו קהיר לא רק הידהדו את מסריו אלא אפילו הוסיפו עליהם הסתה והלהטה של הרוחות. "ישראל היא אבן נגף בפני האחדות הערבית ועומדת למכשול בדרכם של עמי האומה הערבית, אשר הודות לפטריוטיזם מקומי השיגו את עצמאותם. ישראל גם מעכבת אותם מצעוד קדימה, בדרך להגשמת מהותם הערבית", כתב ב-1964 העיתונאי ואיש סודו של נאצר, מוחמד חסנין הייכל, במאמר בעיתון "אל אהראם", שקרא להשמדת ישראל. כשרבו הסימנים להתקפה הערבית הממשמשת ובאה, יצאה ישראל למתקפת מנע שחיסלה בתוך פחות משבוע את ההזיה המצרית. בתמורה היא נתנה את האות להזיית סיפוח אחרת, שתהיה אולי נושא לכותר אחר בסדרת "ישראלים" המבטיחה. נותר רק לקוות שגיבוריו של אותו ספר עתידי ישקיעו כמה שעות בקריאת "הזיות סיפוח", שיגיע לידיהם עם אזהרת ספוילר.